

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl : 1994

Sayı : 5

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA DervİŞ TARİKATLARININ SOSYOLOJİK VE EĞİTSEL ROLLERİ (*)

Yazan : HANS JOACHİM KISSLING (1)

Çeviren : Yrd. Doç. Dr. Bünyamin SOLMAZ (2)

Bu makalenin başlığında ifade edildiği açıdan, Osmanlı İmparatorluğunda Derviş tarikatları konusundaki bir araştırma, derviş hareketinin genel problemleri üzerinde çalışan her ilim adamının karşılaştığı duruma bağlı, büyük bir güçle karşılaşacaktır. Esasen biz, bu özel "erkek toplulukları" hakkında çok az şey biliyoruz. Teşkilatlanmış mistisizm olarak derviş tarikatları kavramından doğan fikirler, bu kurumları aydınlatma iddiasında bulunamazlar ve hatta, tek bir tarikatın oynadığı rol konusundaki malumata çok az katkıda bulunacaklardır. Şimdi, tek bir tarikatın, yani Halvetiliğin tarihi üzerinde konuşabilmeyi ümit etmeme rağmen, benim incelemelerimin sonuçları, derviş tarikatlarının sosyolojik ve eğitsel rolleri olan şimdiki konumuzu doğrudan doğruya geliştiremeyecektir. Sarih, açık kaynaklar ve temel materyaller aramak, kesin olmadığı gibi, zor bir teşebbüs de olabilir. Maamafih, eldeki mevcut kaynaklarımızdan çıkarabildiğimiz küçük şeyleri, "Din Sosyolojisi" kategorilerinin içinde bütünleme ve ondan sonuçlar çıkarma teşebbüsü, tamamıyla başarısız da olmayabilir.

Derviş tarikatlarının "erkek toplulukları" diye isimlendirilen bütüne ait oldukları gayet iyi bilinmektedir. Değişik amaçlı ve farklı biçimlerde olsalar da, dünyanın her tarafında bulunurlar. Onların önemi yeterince vurgulanamamıştır. Şunu belirtmeliyim ki onlar, en azından Doğuda, bütün devletlerin, hatta büyük imparatorlukların çekirdekleri idiler. Bu yüzden onlar, devletlerin menşeinin aile olduğu teorisini tamamen yıkmaya da, sınırlandırabilen bir fenomeni temsil ederler. Bu "erkek toplulukları"nın ortaya çıkışları konusunda temel faktörün ne olduğu meselesini tartışmak, bizim konumuz açısından çok önemli değildir. Karl Schurz'un yaşı

(*) H. J. Kissling, "The Role of the Dervish Orders in the Ottoman Empire", The American Anthropologist, Studies in Islamic Cultural History, Edited by G. E. Von Grunebaum, c. 56, n. 2, part 2. April - 1954.

(1) Münih Üniversitesi İslâm Şarkiyatı ve Türkoloji Tarih ve Kültürü Bölümü öğretim üyelerinden olan Mr. Kissling, meşhur Türkologlardandır.

(2) Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

gruplarının teşkilatlanması konusundaki teorilerine mi meyledilmeli, yoksa, bence biraz abartılmış olan, Hans Blüher'in panseksüel (büsbütün cinsiyetle alakalı, herşeyi cinsel açıdan gören) yorumuyla mı uyuşmalı meselesinde karar vermek, her bilim adamının şahsî bir görevidir. Bu makalenin çerçevesi içerisinde, derviş tarikatlarının, bu "erkek toplulukları"nın bütün özelliklerine sahip olduklarını isbat etmeye lüzum görmüyorum. O özellikleri teker teker saymak kâfidir. Temel prensip, Şeyh'e kayıtsız şartsız itaat. Özel tabiriyle ifade edildiği gibi, derviş, üstadının elinde, "gassâlin elindeki meyyit" gibi olmalıdır. Şeyhten tarikata yeni giren adaya doğru inen katı bir hiyerarşiyle güçlü bir teşkilat. Sert kurallar. Âyin biçimleri, meselâ üyeliğe giriş âyini vs. Deneme ve tahammül âyinleri, meselâ sık tekrarlanan ve sık vukû bulan riyâzet (imtinâ, sakınma) denemeleri. Ve son olarak, her bir parçasının ayrı bir anlamı olan ortak (tek tip) kıyafet. Diğer "erkek toplulukları"na benzerlikleri konusunda daha başka şeyler de rahatlıkla ilâve edilebilir ve bunlar, derviş tarikatlarının, bu tipin hakiki numuneleri olduklarının daha belirgin delilleri olurlar.

Ayrıca biz, şimdilik halledilmesi hemen hemen imkânsız olan, derviş tarikatlarının menşei konusundaki zor problemi bir kenara bırakabiliriz. Amacımız uğruna, biz onları oldukları gibi kabul etmek zorundayız. Onların sosyolojik mevkilerini tesbit etmek için, Osmanlı İmparatorluğu içinde gösterildiği gibi, İslâmın tüm sistemi içerisindeki yerlerini de tetkik etmek zorundayız. Bir husus peşinen belirtilebilir: Sünnî İslâm nazarında, hiçbir derviş tarikatı sünnî değildi. Ve bu hakikatten, onların sosyolojik mevkileri konusunda ilk önemli sonuçlar zorunlu olarak ortaya çıkar. Şia veya daha ziyade belli sebeplerle Ali yanlısı olmakla suçlananlar, derviş tarikatlarının, Ehli Sünnetin İslâm anlayışına zıt olduklarını isbat için güçbelâ tek ve kesin sebep olarak gösterilebilmiştir. Derviş tarikatları içindeki Ali kültü, özellikle onun (Ali'nin) ilâhlaştırılmasında veya belki de, Peygamberine zarar veren bir tarzda, Ali'ye saygıda zirveye varan aşırı (müfrit) durumlar sebebiyle, Ehli Sünnet zihniyetinin tahammül edemeyeceği bir dereceye çıkarılmıştı. Diğer taraftan, Ali kültürünün muayyen bir bölümünün, aynı zamanda Ehli Sünnet dairesi içinde bulunduğu ve bu yüzden, Ona saygıda aşırı gitme durumunun, husumetin ilk ve temel sebebi olamayacağı da unutulmamalıdır. Derviş tarikatlarına husumetin sebepleri, çok daha derinlerde olmalı. Hacı Halife tarafından, kitabı "Mizânü'l-Hak Fî İhtiyârî'l-Ehak"ta anlatıldığı gibi, 17. yüzyılda Ehli Sünnet İslâmının temsilcileriyle Halvetiye arasındaki büyük mücadele, bu probleme tipik bir tarzda ışık tutmaktadır. Fakat önce, diğer bir nokta belirtilmelidir: Derviş tarikatları, tasavvufun (Sûfilîğin) teşkilatlanmış bir şekli olarak adlandırılmışlardır. Ve sûfilik ile Şiânın, imama bağlılığı arasındaki psikolojik ilişki gösterilmiştir. Bu, kesinlikle doğrulanmıştır; fakat bu açıklama, oldukça

müphemdir. Çünkü, bizzat "Şiilik" teriminin kendisi müphemdir ve kapalıdır. Son tahlilde Şia kavramı tamamen olumsuzdu. Çünkü o, diğer genel özellikleri o kadar dikkat çekmezken, en önemli genel özellikleri sünnete muhalefet olan çeşit çeşit eğilimleri, akımları kapsar. Temel fikri, sadece bir inkar ve bir "zıklık"tan başka bir şey olmayan bir hareketi, bu özelliğiyle, birlik arzeden bir teşekkül veya hareket olarak mütalaa etmek çok zordur. Çünkü o, müsbet bir fikre sahip değildir. O (Şia), teşkilatlanmaya ve sistemleşmeye başlar başlamaz, farklı mezheplere ayrılmış olmalı veya - eğer şöyle söylememe müsaade edilirse - en azından, bizzat kendisine ait yeni bir inanç sistemi (Catholicity) veya müstakil bir sünnilik yaratmaya başlamış olmalı. Fakat, sûfizm (tasavvuf) ile birleşme, tam bu noktada bir buhran sebebi olabilir. Çünkü sûfizm (tasavvuf), kendisinin, rasyonel düşünceler içerisinde doğan bir sistem içerisine sıkıştırılmasına müsaade etmez. Her nevî mistisizmin kendi ait olduğu sünnilığe karşı - şimdiye kadar ve şimdiki durumda da mevcut olduğu gibi - tezadı, herhangi bir monoteizm entellektüel bir düşüncenin sonucu iken, mistisizmin daima panteistik bütünlük düşüncesi üzerine kurulmuş olduğu gerçeğinde yatar. Monoteizm veya herhangi bir teizm, makul bir sebep veya herkesin kabul edeceği "ex minore ad maius" bir sonuç elde edebilmek için yapılan bir araştırmanın neticeleri olduğu halde, benimsenen bütün fikirler, mistisizmin kendi fikirlerine dayanır.

Din Sosyolojisi açısından bunlar, benimsenen bütün panteizmin bazen, çocukluktan itibaren yavaş yavaş aşılana bir teizm tarafından boyanmış (rengi değiştirilmiş) olabileceği gerçeğiyle veya panteizmin, teizme ait terminolojiyi kullanabileceği - çünkü panteistik tecrübe başka türlü tasvir edilemez - gerçeğiyle değiştirilemeyen te'li gayri kâbil (uzlaştırılmaz) farklılıklardır. Bir misal vermeme müsaade ediniz: Yıldızların manzarasıyla büyülenmiş bir mistik, şüphesizki panteistik duygularla doludur. Bununla beraber o, müşfik bir Baba'nın, yukarıda ikamet etmesi gerektiğini haykıracaktır. Veya bizim konumuz üzerinde bir misâl: Sağlam bir şekilde sünni olan bir müslüman, aralarını itinalı bir şekilde ayırırken; müslüman derviş, panteizme ait "Hak" teriminin, Ehli Sünnete ait olan "Allah" terimiyle karışmasına aldırma. Monoteizmde mistik bir birlik "fenâ" (Unio mystica) düşüncesine rastlanmaz. Çünkü monoteistik tanrı, yaratıklarının dışındadır yani onlara benzemez. Üstelik, bir birlik (vahdet), ancak mahiyetçe eşit olan şeyler arasında mümkündür; farklı şeyler arasında değil! Hatta Gazâlî ve Kuşeyrî'nin, tasavvufun (sûfilğin) temelde monoteist (tek tanrıcı) olduğunu beyan ederek, tasavvufu (sûfilği) Ehli Sünnete sevimli gösterme girişimi bile, bizim ifademizi geçersiz kılamaz. Monoteistik bir eğilim yüzünden panteistik duygunun gayri şuûrî olarak gözden saklanması, mistisizmin (tasavvuf, sûfilik) her biçiminde gözlenebilir.

İslâm Ehli Sünneti, derviş tarikatlarının az veya çok farklı pantelizmini ve onun sonuçlarını, herhalde ancak sağduyusu bozulmuş bir gözle bakarak kabul edebilirdi. Âlemin ruhu (Allah) ile birleşme düşüncesi (fenâ) ve bu amaca ulaşmaya yönelik denemeler (vecd hali meydana getirmek vs.), Ehli Sünnetin hücumları için temel hedeflerdir. Bununla beraber böylesi hücumlar, tarikatları asla öldürecek derecede yaralayamıyorlardı. Şüphesiz ki bu durum, derviş tarikatlarının inanan kitleler üzerindeki çok muazzam nüfuzu sebebiyleydi.

Bu gücü, bu inanan kitlelerin yani halkın, dervişlerin dinî ayrılıkçılığı-nı Ehli Sünnet temsilcilerinin inançlarına tercih ettiklerini farzederek açıklamak (ifade etmek), bir hata olurdu. Ne sokaktaki adam ve ne de kitleler, böyle güzel ayırımları yapmaya muktedir değildirler. Gerçek sebepler çok daha gizlidir. Üstünlük sağlayan ve yayılan bir din, mağlup olmuş inançları yeryüzünden bir gecede silip süpürmez. Aksine orada, birbirinden farklı düşünceleri uzlaştıracı şuursuz bir süreç ortaya çıkar. Özellikle halk arasındaki eski düşünceler, halkın yeni sünni din içerisindeki hayatları ancak yüzeysel bir uzlaşma ile devam ederken, yeni biçimler içerisinde yaşamaya devam ederler. Eski düşünceler, yeni sistem içerisinde, güçlülük veya ancak gönülsüzlükle tamamen teslim alınabilirler. Meselâ Azizler kültürünün temelde İslâma yabancı olduğu bilinen bir gerçektir. Hatta o, dinen kabul edilen inançlara aykırı olan düşünceye çok yakındır; daha sert bir dille ifade etmek gerekirse, o bir şirktir "politeizm." Bununla beraber, İslâm öncesi dönemlerde, özellikle Osmanlı İmparatorluğu toprakları içinde, eski azizler kültürü her nerede neşvü nemâ bulduysa, o (eski azizler kültürü), örf hukuku "Örf" yoluya İslâm içinde bile kök tutmuştur. Ehli Sünnet noktai nazarından veliler (azizler), kökleşmiş âdetler karşısında, Ehli Sünnet İslâmının şartlı teslimiyetini kamufle etmeye hizmet etmiş gözle görülebilir yüzeysel bir uzlaştıracı ve sadece aracıdırlar. Dervişler için, bunlar büyük problemler değildiler. Çünkü mistisizm (tasavvuf) temelde pantelstiktir. O en farklı cinsten unsurları, hatta en göze çarpıcı zıtlıkları bile içinde barındırabilir. Bu durum, derviş tarikatlarını, Ehli Sünnet İslâmına göre oldukça şüpheli (ihtilafli) olan fikirlere açık bir saha yapmıştır. Veliler kültürü herhalde en göze çarpan misâldir. Dervişlerin bu kültürü tercih ettiklerini biliyoruz. Sadece azizlere ait eski mezarların, dervişlerin mezarları oldukları ilân edilmekle kalmadı; fakat aynı zamanda dervişler, Hristiyan ve hatta daha eski zamanlardan kalmış azizlerin hayatına dair anlatılan hikayelerdekilerin, kendi meşhur şeyhleri olduğunu bile kabul etmek istediler. Dervişlerin diğer âdetleri için de, böyle davrandılar. Meselâ Zikir'in birçok biçimleri, ortaya çıktıkları ülkeye göre, bir taraftan antik kütlerin danslarını, diğer taraftan da, Şamanizme ait dinî âyin ve büyülerini hatırlatır. Dervişler, yerli kitlelerin âşina oldukları duygulara dokunurlar. Sıkıntıları içerisinde bir veliye dua eden veya velî gibi

birisinin yardımını isteyen alelâde bir adam, - İslâm, yaşamakta olan kimselerin de velî olabileceğini kabul eder - velinin, kendisi ile Allah arasında bir aracı mı, yoksa bağımsız bir güç mü olduğunu zor anlar. İkincisi (yani onun bağımsız bir güç olduğuna inanması) daha da muhtemeldir. Sade bir insan, velî sayesinde kederden, üzüntüden kurtuluşu bekler. O kişinin nazarında, birinci plânda kutsallık sıfatının önemli olduğu, "Gavur" diye isimlendirilmeye asla tahammül edemeyen müslümanların (bile), sık sık anlatıldığı gibi, Hristiyan keşişlerinden yardım istemekten asla tereddüt etmemeleri gerçeğiyle isbat olunuyor. Ben bizzat Banyaluka (Bosna)'da, dindar müslümanların âcil bir durumda "Trappist Monastery of the Star of Mary (*) keşişlerinden sık sık ve gönüllü olarak yardım istediklerini müşahade ettim. Sade halkın düşüncesine göre, "Molla"lar ve Ehli Sünnet din adamlarının geri kalanları, derviş tarikatlarıyla rekabet edemezler ve mukayesede ikinci sırayı alırlar. Soyut doğmalarıyla müslüman din adamları sınıfı, kitlelerin, alelâde insanların problemlerinden çok çok uzaktırlar. Özellikle İslâmın Ehli Sünnet sisteminde ruhbanlık (seelsorge, papazlık, din adamlığı) düşüncesi bulunmadığından, müslüman din adamları, kitlelerin ruhları üzerinde güçlü bir şahsî tesir uyandıramayacak kadar akademik düşüncelidirler. Sokaktaki adam, Ehli Sünnet İslâmıyla anlaşmazlıkların (fikrî mücadelelerin, ihtilafların) bilgisinden mahrum değildir. Çünkü Ehli Sünnetin hücumları, özel âdetlere, azizler (erenler, velîler) kültürüne vs.ye, yani halkın nazarında dervişlere kutsallık itibarını sağlayan tüm unsurlara karşı yöneltilmişti. Genellikle bu yüzden bir kişi, derviş tarikatlarının, meşhur rasyonalizmi yüzünden kitlelerin zihnine teklif edecek pek az şeye sahip olan Ehli Sünnet İslâmına zıt düşen, eski dinî düşüncelerden tevarüs edilmiş ilkel ve daha aşağı derecede bir "halk dini"ni temsil ettiğini iddia edebilir. Din Sosyolojisi terimleriyle ifade edilirse, dervişlik, kendisine karşı kendi ehli sünnet dininin muhalefetine çok kesin olduğu, teşkilatlanmış İslâmî bir Vorhof diniydi (Vorhof religion (**)). Çünkü Ehli Sünnet dini, - icmanın mümkün olmasına rağmen - kendi Vorhof dininin dinî düşüncelerinin bütününe ancak istemeyerek kabul etmiştir.

Bu durumların pratik etkisi, muhtelif biçimlerde tezahür ediyordu. Tek tek tarikatlarla Ehli Sünnet arasında, kesinlikle çeşitli derecelerde

(*) Bir Katolik manastırı. (Çeviren)

(**) Vorhof : Bahçe, avlu, dehliz, antre. Bu sebeple "Vorhof religion"ın sözlük manası "Avlu Dini"dir. Bu kavramı "alt-din" şeklinde de çevirmemiz ve anlamamız mümkündür. Burada Ehli Sünnet eve, Derviş Tarikatları da bahçe veya avluya benzetiliyor. Bu yüzden Derviş Tarikatlarının, avlu evin dışında olduğu için Ehli Sünnetin dışında; fakat avlu evi çevrelediği ve eve ulaşmak için buradan geçilmesi gerektiği ve eve çok yakın, evin genel sınırları içinde düşünüldüğü için de İslâmın genel sınırları içinde bulundukları vurgulanmaktadır. (Çeviren)

zıtlıklar vardı. Nisbeten yumuşak başlı olan Kâdirîlik'ten Bektâşî tarikatına ve onun manevî kardeşlerine kadar uzanan bir serî, sert bir biçimde dalâletle itham edilmiştir. Bilhassa Bektâşî tarikatı, en kesin bir biçimde bu vorhof özelliği temsil etmekle kalmamış; - meselâ birçok kere Hristiyanlığın etkisinde kalma özellikleri içinde - fakat en etkili bir biçimde ona (Vorhof dini özelliğine) göre de hareket etmiştir. Ben, Bektâşîlerin, Yeniçeri Ocakları ile onun hristiyan devşirmelerine ordu vâizi olarak oynadıkları rolden ziyade; tamamen sünüleştirmeye teşebbüsüne uzun süre ve büyük bir başarıyla mukavemet eden ve günümüze kadar Bektâşîliğin kalesi olarak kalan, Osmanlı İmparatorluğunun eyaletlerinden birisi olan Arnavutlukta, en büyük hükme sahip oluşlarını önemli görüyorum. Dervişlerin, bir taraftan İslâm misyonerleri olarak, diğer taraftan da sürekli olarak tahrip edici bir unsur olarak oynadıkları ikili rol, en iyi şekilde, bu, teşkilatlanmış Vorhof dini özelliğiyle açıklanabilir. Galip grupların dînî düşüncelerini kolayca kabul etme eğilimi, tarikatları, yeni ihtidâ etmişler ve edecek olanlar için daha câzip hale getirdiği gibi, yabancı düşünceler için daha müsamahakâr bir hale de getirmekte idi. Diğer taraftan onlar, böylesi "erkek toplulukları"nın çoğu kez yaptıkları gibi, totaliter teokratik sünî bir devlette, devamlı rahatsız edici bir unsur olarak kalmışlardır. Fakat bununla beraber, teşkilatlarının "proleter" özelliği diyebileceğimiz diğer bir unsur, kitleler açısından derviş tarikatlarının câzibesine katkıda bulunmuştur. Şüphesiz bu açıdan da, tarikatlar arasında olduğu gibi, tek tek tarikatlar içinde bile derece farkları vardır. Şüphesiz ki, üyeleri arasında hiç eğitilmemiş ve ümmî halkla, yüksek derecede eğitim görmüş kişiler yanyana bulunuyordu. Fakat, nüfuzlu şeyhlerin bile ümmî oldukları rivayet edilir ki, eğitimden bağımsız böyle bir kişisel kutsiyet alâmeti, halk nazarında eğitimden daha değerliydi. Diğer taraftan dervişlerin gönüllü yoksulluk ideali, aşırı derecede fakir olan halk kitleleri üzerinde derin bir etki yapıyor olmalıdır. Bir Şeyhin hizmetçilik kabilinden basit bir işi üzerine alması, özel bir övgü meselesidir. Tarikatların yüksek seviyede eğitim görmüş üyeleri, çoğunlukla eğitim sıfatlarından ayrılışı gösterir bir biçimde, yoksulluk içine düşüşlerini dışarıya sergilemek suretiyle vurgulamaya çok önem vermişlerdir. Bu yüzden, yüksek itibar sahibi birçok âlimin, bir derviş tarikatına girişte kitaplarını attıkları rivayet edilir. Dervişlerin, şan-şereflerden ve şahsî mükâfâtlardan imtinâları ve son olarak fakat aynı derecede ehemmiyetli, yüksek mevki sahibi şahsiyetlere karşı, dikkat çekme amacındaki istihfaf gösterileri, ilk planda kitlelerin sosyalist ve eşitlikçi temayüllerinin dalma hoşuna gitmiştir. Bütün bunlara, tarikatların yaygın hayırsever faaliyetleri de ilâve edilebilir. Dinleri konusunda hiçbir sorunun sorulmadığı yerler olan tekkelerin mutfaklarında yoksulların ve yolcuların bedava doyurulmaları, etkileyicidir. Ki bu da, aşağı yukarı bilâistisnâ, alelâde halk sayılmayan önemli kişilerin dindar

vakıfları sayesinde mümkün oluyordu. Sokaktaki adam, kendisinin dervişler tarafından gözetildiğini ve herhangi bir âcil ihtiyaç durumunda onların yanında yardım ve sığınak bulacağını düşünür. Bütün bunlar, eğitim görmüş birçok derviş şeyhlerinin politikada bile yüksek mevkilere yükseldikleri ve ilimlerinin açıkça övüldüğü gerçeğiyle tekzip edilecek gibi görünür. Bunu, karşı bir delil olarak kullanmak, kitlelerin psikolojisini yanlış anlama olur. Proleter kitleler, ister servet sahibi, isterse önemli entellektüel kişiler olsun, "daha üst sınıflar"ı tanımazlar. Fakat böylesi bir tanımama, sadece kitlelerle dayanışma içinde olduklarını ilân etmeyen kişilere karşı yöneliktir. Sınırsız bir şekilde zengin veya tipik bir "entellektüel" olabilmesine rağmen bir kişi, sosyalist bir grup tarafından "lider" olarak ilân edilir edilmez, o kişi, kabul edilir ve hatta çok beğenilir. O kişi, "diğerlerinden" gelince sert bir şekilde karşı konulan şeyleri, artık hiç bir suçlamaya maruz kalmaksızın rahatlıkla yapabilir. Dervişlerin halk üzerindeki bu ayrılmaz nüfuzlarının önemli bir sebebi de, onların, saflarını halktan aldıkları taze kanlarla sürekli olarak tekrar doldurabilmeleri gerçeği idi. Eğitimden yoksunluk, bir tarikata girmek için engel değildi. İç ve dış üye dairelerinin içerisindeki hususi teşkilat sistemi, tarikatlara girişi kolaylaştırıyordu. Hatta kadınların bile, meselâ Halvetiye tarikatına, kabul edildikleri öne sürülmektedir. (Halvetiye tarikatında) Bütün insânî eğilimlerden mahrumiyet isteği de yoktu. Ehli Sünnetin muhalefetine rağmen, kahve, tütün ve maalesef kenevirden yapılan esrar ve afyon konusundaki müsamahanın başarısının, alkole karşı mütesâviyen yumuşak huylu (müsamahakâr) olan derviş tarikatları sebebiyle olduğunu hatırlatmam gerekir. 18. yüzyıla kadar, tarikatlar vasıtasıyla hanedanlar teşekkül ettirilmesinden kaçınıldığını belirtmek enteresandır. İlk zamanlarda, bir şeyhin makamının kendi oğlu tarafından miras alındığı durumlar nisbeten enderdi. Ancak daha sonra bu iş, oldukça sık vukû buldu. Birçok şeyhin şu veya bu memleketi "yeniden canlandırdığı" - kullanılan terim "ihyâ"dır - ve bu esnada binlerce mürit kazandığı haberi, bu yüzden büyük bir mübalağa değildir. Bunlar, sık sık bütün bölgeleri dolduran, dıştaki sempatizanlar dairesiydiler.

Bu güçlü harekete, ne kaba kuvvetle ve ne de akademik teolojik bir tartışmayla karşı konulabilirdi. Ehli Sünnet, Hacı Halife'nin yukarıda işaret edilen kitabı "Mizânü'l-Hak Fî İhtiyârî'l-Ehak"ında bahsettiği münakaşalı bütün tartışmalarda genellikle mağlûp edildi. Meselâ, dervişler yeni içkiyi (kahveyi) bir canlandırıcı (münebbih) olarak kullanıyorlarsa ve onu içme konusunda taraftarlarına ruhsat verilmişse, meşhur Ebu's-Suûd'un kahve aleyhine sert fetvalar vermesinin ve hatta bütün bir geminin yükünü denize döktürmesinin ne önemi oldu? Şayet dervişler tekkelerinde sigara içiyor ve enfiye çekiyorlarsa, tütüne karşı en katı polisiye tedbirlerinin ne faydası olurdu? Şayet kitleler, zikirde hazır bulunmak ve müzik (semâ)

dinlemek için tekkelere doluşmuşsa, zikir ve müziğe karşı Ehli Sünnetin lânetleri neye yarardı? Şayet ihtiyaçlar içindeki halk, isteklerinin ihsan edilmesine dua etmek için, adak olarak verilen hediyelerle birlikte, azizlerin ve derviş şeyhlerinin türbelerine başvuruyorsa, veliler kültü aleyhine konuşan eski fukahanın sözlerini aktarmanın ne faydası vardı? Bu yüzden Ehli Sünnetin ilk zamanlardaki hiddetli mukavemeti, sırf akademik çekişmeler haline dönüşmüş ve zamanımıza kadar da bu tabiatını muhafaza etmiştir. Sade halkın nazarında derviş, saygı değer bir adam olmaya devam etmiştir. Şeyhlerle velilerin mezarları da hâlâ ziyaret edilmektedir. Profesör A. M. Schneider'in daha geçenlerde, velilerin mezarları üzerinde yazılar, meselâ İstanbul'da Kocamustafa Paşa'da Sümbül Baba'nın türbesi üzerinde, bir imtihandan önce öğrencilerin yazdığı, "bu sene sınıfı geçersen iki mum diyeceğim" vs. gibi acıklı satırlar bulunduğunu zikredebilirim.

Derviş tarikatlarının kitleler üzerindeki gerçek güçleri, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde birçok kereler isbat olunmuştur. Dervişlerin, yüzyıllar boyunca sayısız ayaklanmalar ve isyanlardaki liderlikleri ve kışkırtıcılık rolleri kolayca görülebilmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik şartları konusunda fazla malûmatımız olmamasına rağmen, biz onların (derviş tarikatlarının) büyük felâketlerin sebebi olduklarını tahmin edebiliriz. Konumuzla alâkalı olarak, dervişlerin aşağı yukarı her yerde (bu felâketlere) katılmaları önemlidir. Sebep gayet açıktır: (Çünkü) Ehli Sünnetin, **gidişâtı değiştirmeye muktedir** olamayan, soyut doğmalarla uğraşmaktan başka yapacakları birşey yoktu. Onların (Ehli Sünnetin) ruhen kısır topraklarından yeni fikirler üretilmiyordu ve kendi safları arasından beşeriyete hayrı dokunan yeni kişiler de çıkamıyordu. Bunlar (yeni fikirler ve insanlığa hayrı dokunacak yeni kişiler) ancak, Reâyâ'nın (*) gizli sempatisini de kazanmış olan derviş daireleri içinden çıkabilirdi. Bizim sadece, aynı zamanda gayri müslim taraftarları da mevcut olan meşhur Badr ad-Din b. Qâdî Simâvî'nin isyanını ve İmparatorluk kuvvetlerinin tamaminin harekete geçirilmesinin sırf şu can sıkıcı dervişleri mağlûp etmeye matuf olduğunu hatırlatmamız gerekir. Onlar (dervişler), iki asır daha bir yeraltı hareketi olarak etkili olmayı sürdürdüler. En acımasız yöneticilerin bile, bunlara karşı çok ileri derecede tedbirler almaya cesaret edemediklerini, çünkü yöneticilerin, taraftar kitlelerinden korktuklarını yeteri kadar görüyoruz. Yalnız, II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed) gibi çok sert ve güçlü bir şahsiyetin bile, yenice fetholunmuş İstanbul'da korkunc denecek kadar çok sayıda taraftarı olan Halvetiye tarikatının dörtte birinin en büyük liderinden kurtulmaya (başından savmaya) cesaret edemediğini, ancak sadece şehri terketmesini tavsiye etmekle yetindiğini hatırlar-

(*) Reâyâ : Sultanların gayri müslim tebaaları. (Çeviren)

latmam gerekir. Bu gerçeği ben, Halvetiye üzerindeki çalışmalarım sırasında keşfettim. II. Mehmed'in esrarengiz ölümünde ve Şehzâde Bayezid (II) ile Şehzâde Cem arasındaki iç savaşta bile, Halvetiye'nin son derece şüphe uyandıran bir rolü olmuştur. Bu hususu, daha sonraki çalışmalarımda gösterebilmeyi ümit ediyorum. Onlar (Halvetiler) II. Selim'e mukavemet etmeye cür'et ettiler. Ve şayet, çok daha tehlikeli bir bozguncu olan meşhur Niyazi'ye karşı devletin yüreksiz (zayıf) mukavemetini düşünürsek, 17. ve 18. yüzyıllarda, dervişler tarafından halk üzerinde hâlâ kullanılan gücün büyüklüğünü anlayabiliriz.

Sırf kendi varlıklarıyla derviş tarikatları, devlet için hesaplaşılabilecek güçlü bir faktör idiler. Çünkü onlar, kuvvet kullanmak için herhangi bir ânî tahrikin görülmediği dönemlerde bile faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Devlet, daha sonra açıkça, etkili "divide et impara" "böl ve hükmet" metodunu kullanmıştır. Malûmâtımızın çok sınırlı olmasına rağmen, arasıra, bazı tarikatların diğer tarikatlar aleyhine mücadeleye sokulmaya çalışıldığı görülmektedir. Meselâ, Bektâşilik ve onun ordu üzerindeki nüfuzu ile denge kurabilmek için, 1648'de ilk defa icra edilen, sultanın tahta çıkışındaki ihtişamlı kılıç kuşanma töreninde, Mevlevîlik tarikatının önceden planlanmış bir mevkiye yükseltilişine işaret ediyorum. Halvetiliğin, 17. yüzyılın ortalarına kadar, kendini herhangi bir saldırıya maruz bırakmadan, akraba kayırma yoluyla devlet içinde önemli bir rol oynadığını isbat edebilmeyi ümit ediyorum. O dönemin önemli kilit mevkilerinin Halvetiye şeyhlerinin akrabaları veya en azından Halvetiye sempatanları tarafından işgal edilmiş olması bir tesadüf eseri olamaz. Meselâ, Cemâlizâde sülâlesi, - ki, ben onların kollarını dikkatlice inceledim - sadece önemli yönetim mevkilerinde bulunan insanları değil; fakat aynı zamanda Halvetiye şeyhlerini de yetiştirmiştir.

Bu yüzden derviş tarikatlarının sosyolojik rolü, din açısından, teşkilatlanmış Vorhof-dini olması özelliğinden, ve sosyal açıdan ise, sosyalist düşüncelerin bir temsilcisi olmasından teşekkül etmektedir. Derviş tarikatlarının, bu rollerin farkında olması veya olmaması bu ifadenin geçerliliğini değiştirmez. Eğitimle ilgili genellikle geçerli bir ideal mevcut olduğundan, onların eğitimle ilgili rolleri meselesi daha da karmaşıktır. Ahlâk ilmine sorarsanız, son tahlilde, bunlar bir âdet meselesidir ve bu yüzden her yerde değişmeye maruzdur. Bu yüzden ortada sadece, dervişlerin en azından nazariyatta, içinde birçok müsbet sonuçlara yönelebileceği bir genel ahlâkî kavramlar alanı kalmaktadır. Dervişlerin esas itibarıyla karakteristik diğergâm temayülleri, kesinlikle önemli bir ahlâkî değer özelliğidir. Bu ahlâkî değer, her nevî şahsî menfaatin terk edilmesi şeklinde belirtilir. Dervişlerin herhangi bir şeye sahip olmaları yasaktır. Fakat sadece hayır işlerinde kullanılmak şartıyla ellerinde birşeyler bulundurabi-

lirler. Bu, nazariyatta şüphesizki yüksek bir ahlâkî özelliktir; fakat fiiliyatta hızla kötülüğe dönüşebilir. Ve nitekim dönüşmüştür de. Çünkü, herhangi bir servete sahip olmaya müsaade edilmeyiş prensibiyle, başka hiçbir kimsenin de hiçbir şeye sahip olmasına müsaade edilmemesi prensibi arasında sadece bir adımlık bir mesafe vardır. Ve biz bunu, derviş tarikatlarının Osmanlı İmparatorluğunun tarihi boyunca ortaya koymuş oldukları sosyal devrimci (ihtilalci) temayüllerinin sâiklerinden birisi olarak saymakta, haklı görülebiliriz. Bu prensiple çok yakından alâkalı bir prensip de, fiiliyatta başkalarının da yükselmesine (terakkî) engel olma şeklinde dejenere olan ve sonunda anarşiye götüren, kişisel yükselişin (terakkî) terk edilmesi prensibidir. Anarşiye götüren bir diğer yol da, dervişlerin mistik panteizmi idi. Ki panteizm (vahdet-i vücud), her şeyi kuşatan (âlemlşümül) Tanrı'nın anlaşılmazlığı ve hudutsuzluğu (uçsuz bucaksız oluşu) karşısında bütün insânî farklılıkların silindiğini (ortadan kalktığını) kabul etme düşüncesidir. Âlemin ruhu sayılan Cenabı Allah'la birleşme (vahdet) hissi içerisinde derviş, belli bir dine bağımlılık hissetmez ve bu yüzden kendi Ehli Sünnetinin altını kazar (ayağını kaydırır); O, kanunlarla sınırlı (bağımlı) olmayı reddeder ve bu yüzden bir anarşist olur; O, ahlâkî kanunlara mahkûm olmayı da inkar eder ve tam bir nihilist olur. Derviş tarikatlarının tarihi bütün bu safhaları bilirler; Onların aralarında küfürler eden, adam öldüren, zorla ırza tecavüz eden kişiler vardır. Fakat biz, bu yozlaşmış hareketlerin apiriorik bir kötülükten değil; müsbet bir idealin zarar verici tarzda abartılmasından doğduğunu hatırlamak zorundayız. Hemen hemen bütün erkek topluluklarının benzer görüntüler sergiledikleri de hatırlatılabilir. Hiçbir şeye sahip olmama ve ihtiyaçlarının karşılanmasını Allah'a havale etme prensibi, tembellik ve uyuşukluğa sevkeder ki, bu da derviş, kendi ellerinin emeği ile değil; başkalarının çalışmasıyla ve kendisine hediyeler takdim eden kimselerin cömertlikleri sayesinde yaşayan sosyal bir asalak yapar. Kendini paylama (çile, riyazet), biraz değişik bir pedagojik prensiptir. Kırk yaşını geçmiş bir kimse için, kendisini yiyecek - içeceklerden neredeyse tamamen uzak tutarak (perhiz) 40 günlük bir uzlet (tecrit), fevkalâde bir irade ister. Dervişin şeyhe körükörüne ve sorgusuz-sualsiz itaatı, çok yüksek ölçüde kendine hakim olmanın müsbet kıymeti yanında, kişinin kendi iradesini tamamen teslimi ve böylece ahlâken olumsuz talepler hususunda bile razı oluş gibi korkunç zararları da beraberinde getirir.

Maamafih, bu problemler altında, bir eğitim konusu olarak derviş ilgilendirir. Bir eğitici olarak şeyh, eğer manevî gücünü ahlâka uygun bir tarzda kullanırsa, kesinlikle fevkalâde faydalı bir etki yapabilir. Şüphesiz ki böylesi şeyhler mevcuttu. Bununla birlikte başka türhleri de vardı. Zeki derviş şeyhleri, zikretmiş olduğumuz şartlardan doğan tehlikeleri erken anladılar. Ben yine Halvetilikten bir örneğe işaret edeceğim. İçinde,

o tarikatın (Halvetîlik) meşhur bir şeyhinin, tasavvufa meyletmış genç bir akrabasına aşağıdaki metinde şöyle tavsiyede bulunmaktadır:

"Sûfilerin yolunu izleme! Çünkü aralarında artık bir tek hakikî olanı bile yoktur. Çoğu kez tevhîd ve ilhâd'ı birbirinden ayırmak zordur. Bazen biri diğerinden ayrı anlatılamaz. Bu yüzden, ilim yolunu tutman senin için daha hayırlıdır. Fakat sûfilîğe dönmeyi gerçekten arzu ediyorsan, Şeriat zemini üzerinde metanetle duran şeyhlerin yolunu izle. Fakat en küçük bir meselede bile olsa, ondan (şeriat yolundan) sapan bir şeyhle karşılaşsan, ondan uzak dur! Çünkü tarikatın temeli, şeriatın bütün emir ve kanunlarına hürmete dayanır."

1526'da söylenen bu sözler, o zaman bile, dervişlerin eğitimle ilgili etkilerinin çok iyi olmadığını göstermektedir. Birçok sûfinin, kendilerinin şeriat cemaatleri içerisinde kaldıkları konusundaki ısrarlarının meşhur olmasına rağmen, bu aktarılan metin, öğüt veren kişinin doğruluk ve samimiyetini güzel bir şekilde anlatan, güçlü bir vazgeçirmeyi (caydırmayı) sergilemektedir.

Derviş tarikatları içerisindeki eğitim, üyeleri arasında karşılıklı etki (etkileşim) esasına dayanmıyordu. Pedagojik sonuçlar, cemaat içerisindeki anlaşmazlıkların düzeltilmesi metoduyla değil; - çünkü bilakis, kıskançlıklar ve daha beterleri tekkelerin gündemindeydi - fakat, şeyhleriyle şahsî ilişkileri içerisinde başarıyordu. Bu eğitim (tarzı), çeşitli rûhî temrinlerin sadece teknik bir rol düzeyine indirildiği, bir şahsiyet vasıtasıyla yapılan bir eğitimdi. Kaynaklarımız içinde biz, şahsî hoşnutsuzluk sebebiyle şeyhlerini terkeden ve ilk üstadları (şeyhleri) gibi aynı tekniği kullanmasına rağmen, başka bir şeyhi daha tatminkâr bulan çıraqları (derviş çıraqlarını, mollaları) sık sık görüyoruz.

Bu yüzden derviş tarikatları, sadece bu vasıfları sebebiyle, birer eğitim kurumları olarak kabul edilemezler; fakat tarikatların bazı önemli temsilcileri, iyi eğitimciler olarak kabul edilebilirler. Ve bunlar gerçekten önemli başarılar kazanmışlardır. Bununla birlikte bu kişiler, Ehli Sünnet âlimleri tarafından tasvip edilen kanunları tamamen terketmezler. Bütün bunlardan başka, onların başarıları, tamamen tarikatın yararlılıkları (hünerleri) sebebiyle değildir. Mîmârî sahada cemaat başarılarını görüyoruz. Çünkü, Şaban Veli ve onun tarikatı konusundaki incelememde göstermiş olduğum gibi, meselâ Kastamonu'da Şaban Veli'nin türbesi gibi birçok tekkeler (türbeler), dervişlerin biraraya getirilmiş gayretleri ile inşâ edilmişlerdir. İnşaatına, Şabanîyenin amaçlarına sempati duyan fakat onun üyesi olmayan kişilerin (bile) iştirak ettiği bu bina, halk üzerindeki olumlu eğitici etkinin bir misali olarak gösterilebilir. Dervişler, halkın hissiyatı ile şahsen ilgilenme hususunda şüphesizki büyük hüner kazanmışlardır.

Basit kitlelerin, azizlerin ve şeyhlerin büyüğü güçleri konusundaki güçlü inançları, ızdırap çeken birçok insana kesinlikle yardımcı olmuştur. Diğer taraftan tarih, birçok bahtsız olaylar da göstermektedir. Meselâ, imâlî (telkinkâr) nüfuzunu, sultanın hayatına malolacak ve imparatorluğu da mâlî bir iflâs içine sokacak kadar tehlikeli bir biçimde Sultan İbrahim üzerinde kullanan, adı dillere destan bir Cinci Hoca vardır. Derviş tarikatlarının eğitsel etkileri sorusuna umûmî bir tarzda cevap vermek büyük çapta imkânsızdır. Bütün insânî çabalarda olduğu gibi, beşerî yetersizliğe mahkum olan ve mahkum olmuş bir kurumu, sadece ona bağlı şahısların başarısızlığından dolayı suçlamak zordur. Diğer taraftan tarikatlarda büyük ahlâk ve psikolojik hassasiyet sahibi kişiler de vardır. Üstelik soruyu kimin ortaya attığı da önemlidir. Kendi durumunu mutlak (saf) bir kaziye olarak ortaya atan (varsayan) Ehli Sünnetin, güçlü (kudretli) olma konusundaki isteği devam ettiği sürece, derviş tarikatlarının eğitsel tutumları daima kötülenecektir (suçlanacaktır). Kaynakların, belli bir şeyhin ciddî olarak şeriatî tuttuğunu - ki bu, hepsinin böyle yapmadıklarını isbat etmektedir - tekrar tekrar vurgulamaları bir tesadüf değildir. Devlet de, tarikatların eğitsel değeri konusunda müphem (iki taraflı, tenakuzlu) bir görüş benimseyecektir. Devletin onlara ihtiyacı olduğu ve bu yüzden onların tarafını tuttuğu zamanlar oldu. Diğer taraftan devlet onlara sık sık baskı yapmayı gerekli görmüştür. Bu yüzden manzara, hem genel hem de ferdî plânda kapalıdır (müphemdir). "İyl" tarikatlar da vardı, "şüphe uyandıranları" da mevcuttu.

Tarikatlarla Ehli Sünnet arasındaki tartışma henüz bitmiş gibi görünmüyor. Ben şahsen, derviş tarikatlarının geçmişte sahip oldukları önemi belki asla geri kazanamayacaklarını; fakat onların, özellikle uzun yasaklama dönemlerinin kendilerine yeni sempatiler sağlamış olduğu bir yer olan Türkiye'de, zayıf alelâde adamın, rahat ve manevî bir yükseliş bulabileceği sığınma yerleri olarak, daha uzun süre var olmaya devam edeceklerini düşünme eğilimindeyim.

T A R T I Ş M A

(Konferansı) takip eden müzakerede Duda ve Ritter, ilk İslâmî tasavvuf temsilcilerinin, ilgilerinin kendi hemcinslerine doğru yönelmiş olması yerine; Allah'la ilişkilerine ve kendilerine doğru yönelmiş olduğu için, halktan ayrı durmaya doğru yönelmiş gibi göründüklerini belirttiler. Bununla beraber, belirli sâfî şeyhleri, özellikle Ebû İshak Kâzarûnî ve Ebu Said b. Ebî'l-Hayr, erken bir zamanda, konferansçının Türkiye'de mevcut olduklarını gösterdiği gibi, hayırseverlik ve sosyal faaliyetleri (yoksulları doyurmak vs.) organize etmiştiler. Derviş şeyhleri, çok yakın zamanlara kadar,

manevî liderler olarak başarılıydılar (Bebek'teki Nâfi Baba'nın mezar taşına bakınız). Onlar, gençlerin eğitimleri üzerinde büyük bir etkiye sahiptiler. Hatta yakın zamanlara kadar onların tekkeleri, gençler için bir çeşit kulüp olarak kaldı. Daha yüzeysel câzibeleriyle "Halk Evleri", tekkelerin yerini tamamen alamadı. Hatta müslüman aileler, bekar bir genç kişinin halkevine gitmesine fazla taraftar değildiler. Bu yüzden, bu yaş grupları, sosyal ihtiyaçlarının tatmini için bazı kapılar arıyorlar.

Mr. Kissling, derviş tarikatlarının politik önemini bir kere daha vurguladı. Sultanların kendilerine güvendiği belli askerlerin, yani Yeniçerilerin, kabul edilmiş dinî esaslara muhalif bir tarikatın (Bektâşî, Hurûfî) tesiri altında bulunmaları gariptir.

Mr. Paret, Mısır'da otoritelerin, şeyhlerle iyi ilişkiler içinde bulunmaya her zaman dikkat ettiklerini ilâve etti. Bugünlerde, modern bir devlette kültürel bir programı formüle etmede tarikat liderlerinin yardımlarını kullanmak için, ilgilerini çekici bir teşebbüs yapıyor. Mr. Duda, Bektâşîleri müttefikler olarak elde etmeğe çalışırken, Atatürk'ün zihninde buna benzer şeylerin bulunmuş olması gerektiğini belirtti. Bununla beraber, bu çaba sonuçsuz kaldı. Çünkü bir müddet sonra Atatürk, bu tarikattan vazgeçti.

Mr. Ritter, konu dışına çıkarak, Hurûfîlerin karakteristik özelliklerini, insan yüzü konusundaki aşırı sevgilerini ve onunla ilişkili olarak da, alfabenin 28 harfinin kutsallığını belirtti.